

**Становлення Чернігівської обласної контори "Торгсин"
(1932–1936 рр.)**

Історія функціонування Всесоюзного об'єднання торгівлі з іноземцями (Торгсину) залишається й сьогодні малодослідженою. Незважаючи на те, що організація мала обслуговувати іноземних туристів, робітників та моряків, згадка про її діяльність міцно вкарбувалася в пам'ять звичайних радянських громадян. Очевидці голодомору 1932–1933 рр. неодноразово згадували про крамниці із малозрозумілою назвою, де в обмін на золоті та срібні вироби можна було отримати борошно, тобто життя¹. Попри офіційне тлумачення абревіатури "Торгсин" — торговельної організації з мобілізації валюти та реалізації товарів², — населення мало своє — "Товарищі! Революція гине — Сталін істребля народ"³ або "торгівля синами"⁴.

З моменту ліквідації Торгсину (1 лютого 1936 р.) минуло більше 70-ти років. Дослідження його діяльності було започатковано 1995 р.⁵ російським істориком О. Осокіною. 2003 р. з'явилася перша розвідка про Торгсин в УСРР, проведена В. Марочком⁶. Провідними дослідниками історії Торгсину на сьогодні є О. Осокіна і В. Марочко, проте вони вивчають проблему на всесоюзному або республіканському рівні⁷. Дана стаття має на меті дослідити процес становлення та функціонування Чернігівської обласної контори "Торгсин".

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати низку завдань, а саме: розглянути історію появи на Чернігівщині облконтори "Торгсин", визначити структуру та основні напрямки її діяльності. Об'єктом дослідження пропонованої статті є сама облконтора, а предметом — функціонування, управлінська структура та реалізація на практиці основних напрямків її роботи. Територіальні межі дослідження визначаються кордонами Чернігівської області на час її створення, а хронологічні рамки — часом існування облконтори (1932–1936 рр.).

Чернігівська обласна контора "Торгсин" розпочала діяльність в кінці 1932 р.⁸ Міська рада надала новоствореній організації найкращі приміщення, районний виконавчий комітет допомагав у повсякденних справах, відділ праці забезпечив найкращими фахівцями, а Держбанк — спеціалістами з прийому коштовностей, обласний відділ постачання — позачерговими нарядами краму, а Всеукраїнська контора "Торгсин" — автомобілями⁹. Обласній конторі були підвідомчі 3 міжрайонні бази (МРБ), що знаходилися в Чернігові, Конотопі та Глухові, а також районний універмаг у Ромнах¹⁰. Кожній МРБ підпорядковувалося 3-4 крамниці.

Керівництво новоствореної організації мало звернути увагу на вирішення наступних завдань: підбір професійного управлінського апарату, створення мережі, яка охоплюватиме всю область, встановлення зв'язків з підприємствами, що постачатимуть товари, та місцевою владою. Все це відбувалося в час, коли голодомор 1932–1933 рр. досяг свого апогею. Тому не є дивним, що Всесоюзне об'єднання "Торгсин" (В/О "Торгсин") було незадоволене результатами діяльності Чернігівської облконтори за підсумками 9 місяців 1933 р. Торговельна мережа розгорталася занадто повільно, не виконувався план валютних надходжень та товарообігу. Лунали звинувачення в безвідповідальному відношенні до побудови роботи, небажанні виконувати поставлені завдання, відсутності контролю, численних витратах та перевитратах¹¹. Все це призвело до зміни керівництва місцевого Торгсину.

В свою чергу обласна контора скаржилася до В/О "Торгсин" на постійне невиконання плану з завезення краму та на відсутність найбільш ходових товарів¹². На це обласний уповноважений НКЗТ К. Тасічко зазначав, що в такій ситуації слід бути більш наполегливими і, якщо листи та телеграми не допомагають, відряджати комерційного директора чи іншого співробітника для вирішення на місці наявних проблем¹³. Але на практиці такі поради не завжди давали бажані результати. Так, управляючий конторою Е. Рудаєв зі своїм заступником протягом четвертого кварталу 1934 р. двічі безрезультатно відвідували Харків¹⁴.

Поставлені перед Чернігівською мережею завдання лягали важким тягарем на працівників управлінського апарату. Від його надійності та кваліфікації залежав поступовий та динамічний розвиток усієї системи. Відсутність достатньої кількості досвідченого персоналу ставило під питання виконання отриманих валютних планів та реалізації краму. Нарада обласних уповноважених Наркомзовнішторгу та керівників українськими облконторами "Торгсин" (21–23 лютого 1935 р.) характеризувала керівництво Чернігівською обласною конторою як "абсолютно слабке та невміле"¹⁵. У березні 1934 р. К. Тасічко доповідав: "Навряд чи яка-небудь область мала такі труднощі з укомплектуванням апарату, як наша Чернігівська область. Доводилося щоденно вести боротьбу з ... обласними організаціями за кожного працівника"¹⁶. За його даними, наприкінці 1933 р. все-таки вдалося досягти кількісного та якісного укомплектування апарату, але встановлена В/О "Торгсин" середня заробітна плата в розмірі — 230 руб. для Чернігівщини була занадто малою. Щоб зберегти персонал, керівництву облконтори довелося піти на самовільне її підвищення, про що повідомляв облуповноважений, й просив дозволу зберегти зарплату на наявному рівні¹⁷.

10 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову "Про роботу "Торгсину", за якою до номенклатури ЦК партії належали управляючі облконтор та їхні заступники, а до номенклатури обкомів директори великих універмагів та товарних баз¹⁸.

Чернігівську обласну контору "Торгсин" очолював директор або управляючий, якому допомагали заступник та референти¹⁹. Керівник Чернігівської облконтори працював у тісній співпраці з уповноваженим Наркомзовнішторгу. Їхні функції та обов'язки багато в чому співпадали. Так, останній слідкував за виконанням постанов та директив відомства, наглядав за діяльністю організацій, які виробляли продукцію на експорт, та на рівні з управляючим відповідав за виконання планів отримання мережею цінностей²⁰. Нарада обласних уповноважених Наркомату зовнішньої торгівлі (травень 1933 р.) зобов'язувала його постійно контролювати реалізацію валютних планів, проводити перевірку торгової мережі, не менше одного разу на місяць, заслуховувати доповіді управляючого конторою стосовно стану роботи та підсумків за поточний місяць, слідкувати за збереженням товарних фондів, а також забезпечувати своєчасне надходження звітів про роботу системи²¹. Пропонувалося при обласних уповноважених організувати сектор перевірки й контролю виконання оперативних планів експорту²².

Основна допомога уповноваженому повинна була надходити від інспектора у справах Торгсину²³. Він мав спостерігати за діяльністю організації, контролювати виконання постанов правління, а також перевіряти стан справ Всеукраїнської контори та облконтор²⁴. Посада передбачалася лише при республіканському правлінні, тому на місцевому рівні слід було використовувати інспекцію при обласних конторах Торгсину²⁵. Остання довгий час діяла лише формально. В 1935 р., коли посаду обіймав І. Прусс, намітилися суттєві зрушення. Він почав працювати згідно зі заздалегідь затвердженим планом: відбувалися систематичні виїзди на периферію, перевірялися торгові точки. Рекомендувалося започаткувати у всіх крамницях книги відвідувань, щоб кожний робітник Торгсину з області чи Зовнішторгу міг залишити там свої зауваження²⁶.

З часом уповноважений Наркомзовнішторгу почав вимагати від облконтори все більше інформації. Якщо в січні 1933 р. його цікавило: як проходить організація облконтори та відомості про реалізацію товарів та валютний виторг²⁷, то за місяць, коли він їхав на Всеукраїнську нараду Торгсинів, йому мали надати додатково дані: про час і місце відкриття торгових точок, становище зі складанням річного плану, хід та стан укомплектування апарату²⁸.

Важливе місце в структурі Чернігівської обласної контори "Торгсин" посідали плановий та комерційний відділи. Постачанням філій опікувався

комерційний відділ, працівники якого повинні були володіти не лише професійними навиками, а й залізною витримкою та наполегливістю, щоб досягати необхідного результату. В їхні обов'язки входило забезпечення мережі необхідним асортиментом товарів, розподіл його між торговельними точками та оперативне маневрування наявними залишками. На чолі відділу перебував директор. В березні 1935 р. посаду ліквідували, а керівництво комерційною роботою було покладено на управляючого облконторою²⁹. Контролюючі органи та партійні збори неодноразово констатували незадовільний стан справ у діяльності відділу, зокрема в справі маневрування товарними запасами³⁰.

ВУК "Торгсин" не завжди виконував взяті на себе зобов'язання. В січні 1933 р. Чернігівський обласний організаційний комітет, розглядаючи проект постанови стосовно роботи облконтори "Торгсин", поставив перед Всеукраїнською конторою завдання забезпечити безперебійне "постачання належним крамом, особливо сільськогосподарськими продуктами" торгової мережі області³¹. Передбачалося надати більше прав у справі децентралізованої заготівки та пожвавити обмін товарами, якщо вони не мають попиту. Натомість Київська контора "Торгсин" завантажила всі відділи "неходовим" крамом, який було надіслано без жодних заявок на нього³².

Працівники системи в жовтні 1934 р. оцінювали роботу ВУКа як "безвідповідальну"³³. Схожа картина спостерігалася і в квітні 1935 р. Ситуація ускладнилася тим, що Чернігівську обласну контору прикріпили в сфері постачання до Київської контори, а це в свою чергу призвело до різкого його погіршення³⁴. Керівники місцевої мережі вимагали негайного перегляду цього рішення і наполягали на відновленні постачання через В/О "Торгсин". В іншому випадку вони не гарантували виконання планів.

Негаразди відчувалися не лише в обласному центрі, а й на периферії. В торгових точках області час від часу виникали труднощі з виконанням поставлених перед ними планами реалізації товарів та мобілізацією валюти. Для різнопланової допомоги в населені пункти області направлялися відповідальні працівники обласної контори. Так, за підсумками наради при обласному уповноваженому Наркомату зовнішньої торгівлі, що відбулася 20 грудня 1934 р., на периферію відбули наступні працівники облконтори "Торгсин": комерційний директор М. Флейшер (до Ніжина), завідувач планово-фінансового відділу Г. Плоскін (до Конотопа для проведення кущових зборів), референти промислової групи М. Черняк (до Глухова та Шостки) та Л. Мазья (до Ромнів)³⁵. Напруженими також були відносини між МРБ та її філіями в питаннях постачання. Наприклад, Шосткинський універмаг у жовтні 1934 р. скаржився на те, що Глухівська міжрайонна база відбирає собі ходові товари, а їм надсилає непотрібні³⁶.

Шостка пропонувала налагодити прямі відносини з облконторою в обхід Глухівської міжрайбази, адже остання, на їхню думку, лише "гальмує та дезорганізовує роботу"³⁷.

Додавала проблем і відсутність власних транспортних засобів. Всеукраїнська контора "Торгсин" до кінця першого кварталу 1933 р. так і не спромоглася їх надати, а залежність від транспортних організацій призводила до надмірних витрат. Уповноважений Наркомзовнішторгу К. Тасічко неодноразово звертався до В/О "Торгсин" з вимогою забезпечити Чернігівську обласну контору двома вантажними автомобілями³⁸.

Враховуючи специфіку даної організації, перевірка лояльності персоналу та пошук вороже настроєних класових елементів ставало звичним явищем. Відбувалося постійне вивчення трудових списків та документів кожного робітника системи з метою з'ясувати його соціальне походження, встановлення попереднього місця роботи та професійної відповідності. Результати були невтішними. Відмічалася хаотичність обліку кадрів, "засміченість" апарату крамниць, баз, контор.

Враховуючи низький рівень кваліфікації робітників, нагальною проблемою, що постала перед облконторою, було створення умов для їхнього навчання. Вирішувалося це питання завдяки впровадженню технічного навчання в системі Торгсину. Згідно з наказом від 22 травня 1934 р. "Про техмінімум робітників системи Народного комісаріату зовнішньої торгівлі" всі працівники даної системи (за винятком технічного та обслуговуючого персоналу) повинні були оволодіти загальним техмінімумом³⁹. Він стосувався не лише рядових працівників, а й керівників, і мав втілюватися в життя як в центральних відділеннях системи, так і на периферії.

Кожний техмінімум поділявся на дві частини:

– загальний техмінімум з зовнішньої торгівлі, який затверджувався Наркоматом зовнішньої торгівлі;

– додатковий — спеціальний техмінімум, який розроблявся за виробничо-галузевою ознакою⁴⁰.

Програма техмінімуму для робітників системи Наркомзовнішторгу складалася з 50 пунктів. Питання охоплювали найрізноманітніші сфери від загальної інформації про систему та напрямки діяльності організації, засвоєння загальних економічних понять, знання мір ваги, об'єму, метричних та неметричних мір, грошових одиниць основних капіталістичних країн світу до орієнтування в світових цінах на пшеницю, залізо, бензин, вугілля, бавовну, мідь та іншу стратегічну експортну продукцію⁴¹. Натомість додатковий техмінімум для робітників системи в областях, краях та республіках орієнтувався на місцеву специфіку регіону та складалася з 21

питання⁴². Процес перевірки знань регулювала спеціальна інструкція "Про порядок проведення заліків та складання звітності з технімуму"⁴³.

Численні перевірки Чернігівського Торгсину констатували незадовільний стан справ з освоєнням технімуму. На шпальтах "Конкурсного листка конкурсної комісії Чернігівської облконтори "Торгсин" ми зустрічаємо статтю "За технавчання" (26 вересня 1934 р.), яка звертала увагу на те, що не всі торгові точки усвідомили його необхідність та не виконували постанов обласної контори⁴⁴. Елементарним незнанням пояснювалося невміле зберігання та транспортування продуктів, що призводило до їхнього псування. Тому в програму навчання неодмінно включалися дисципліни, які надавали теоретичне обґрунтування практичним знанням. Результати технічних іспитів ставали своєрідним показником їхньої кваліфікації та впливали на кар'єрний злет чи пониження в посаді.

Своєрідним видом підвищення кваліфікації робітників системи стало освоєння ними іноземних мов. Згідно з наказом народного комісара зовнішньої торгівлі А. Розенгольца від 10 квітня 1934 р. почали створюватися групи для вивчення англійської, німецької, французької, а також будь-якої іншої мови, за умови, що в ній була необхідність⁴⁵. Не залишилася осторонь цього процесу й Чернігівська облконтора "Торгсин". Обласний уповноважений НКЗТ М. Полонський у своєму листі на ім'я М. Каттеля зауважував, що у працівників є бажання вивчати іноземну мову, є і викладач, але немає коштів на це⁴⁶. Він прохав надати додатково асигнування, щоб розпочати роботу в даному напрямі.

Іншим важливим аспектом, на який облконтора обов'язково мала звертати свою увагу, було виконання валютних планів та планів реалізації товарів. Відповідно слід було віднаходити найрізноманітніші шляхи заохочення працівників до праці, їхньої зацікавленості в збільшенні притоку покупців, а відповідно й золотих, срібних та валютних надходжень. Таке стимулювання, в першу чергу, реалізовувалося через організацію різноманітних "соціалістичних змагань". На нарадах уповноважених Наркомзовнішторгу постійно піднімалося питання про їхню необхідність і важливість. Водночас констатувався незадовільний стан справ в даному напрямі та невиконання укладених договорів. В третьому кварталі 1934 року Чернігівська обласна контора "Торгсин" прийняла участь в оголошеному В/О "Торгсин" конкурсі на найкращу облконтору за основними показниками роботи⁴⁷. Окрім почесних звань відбувалася боротьба за перехідний прапор Наркомату зовнішньої торгівлі та грошові премії⁴⁸, останні, до речі, вражали. Так, за підсумками 1934 р. облконтори могли сподіватися на премію в розмірі від 5 до 20 тис. руб. (сума залежала від розміру та валютного потенціалу контори)⁴⁹.

На місцевому рівні організовувалися своєрідні аналоги всесоюзним конкурсам на звання найкращого продавця, завідуючого відділу та рахівника⁵⁰. На Чернігівщині з листопада 1934 р. діяла обласна комісія в складі п'яти осіб, яка контролювала перебіг змагання на найкращу торгову точку.

Інформування працівників про перебіг соцзмагання, останні новини, що стосувалися виконання планів та виявлення зловживань, відбувалося за допомогою стінгазети. В серпні 1934 р. було започатковано видання бюлетеня конкурсної комісії Чернігівської облконтори "Торгсин", в якому висвітлювалися результати змагань та подавалася інформація про діяльність торгових точок⁵¹. В Державному архіві Чернігівської області збереглося кілька примірників цього видання.

Здебільшого для заохочення працівників використовувалися подяки. Знаходилося місце і для грошового преміювання 2- чи 3-тижневим окладом, інколи місячним. Отримати таке заохочення можна було як ударною працею, так і своєю уважністю та пильністю.

Елементом стимулювання, важливішим за преміювання був пайок. Якщо працівник перевиконував план, то за кожні 5% поверх 80% він отримував додатково 50 копійок⁵². Влітку 1933 р. розмір пайка коливався від 4 до 12 руб. на місяць⁵³. В січні, лютому та березні 1934 р. управляючий облконторою "Торгсин" Е. Рудаєв та комерційний директор М. Флейшер отримували його з розрахунку 12 руб.⁵⁴ Склад пайка міг змінюватися за бажанням отримувача, але це треба було узгодити з керівництвом відділення, до якого належала крамниця. Загалом пайок, що отримували працівники Торгсину був доволі калорійним. Так, в Ніжині на місяць він складався з вершкового масла — 2 кг 500 гр., ковбаси — 1 кг 400 гр., оселедців — 3 кг 500 гр.⁵⁵

Важливим напрямком роботи обласної контори стало також розгортання торгової мережі в містах та районних центрах області. Слід було розмістити крамниці якомога ближче до найбільшого скупчення людей: у великих населених пунктах, важливих залізничних вузлах, поряд з промисловими об'єктами з великою кількістю робітників. З іншої сторони їхнє близьке розміщення до автомагістралей або залізниць полегшувало справу постачання крамниць товарами.

Згідно з директивами В/О "Торгсин" Чернігівська облконтора для забезпечення "притягнення валюти, драгметалу та виконання плану товарообігу" повинна була за перший квартал 1933 р. відкрити 19 магазинів⁵⁶. План був виконаний на 68,4%, тобто з'явилося всього 13 торгових точок. З них протягом кварталу працювали лише крамниці в Чернігові, Ніжині, Конотопі та Ромнах. Всі інші відкрилися в кінці першого кварталу. Затримка пояснювалася неможливістю віднайти

відповідних приміщень. Але комісія, що обстежувала діяльність облконтори за підсумками дев'яти місяців 1933 р., звертала увагу на наявність великої кількості вільних крамниць, а також на суму витрачених на це коштів — 187,2 тис. руб.⁵⁷ Вона констатувала, що це просто була бездіяльність та небажання виконувати поставлені завдання. Водночас в грудні 1933 р. оргбюро Чернігівської обласної КК-РСІ як недолік трактувало невідповідність торгових приміщень в Носівці, Глухові, Шостці та Мені⁵⁸.

Міськрада 15 грудня 1932 р. надала Облзовнішторгу будинок колишнього готелю "Юг". Сюди повинна була в'їхати й обласна контора "Торгсин". Але процес звільнення приміщень від мешканців будинку та організацій, що займали перший поверх, затягнувся. Про це неодноразово наголошував уповноважений Наркомзовнішторгу в Чернігівській області А. Перевязко. Облконтора отримала чотири кімнати та два телефонних апарата. Всі інші об'єднання, що працювали в системі Наркомату зовнішньої торгівлі займали вдвічі менші площі й отримали по одному телефонному номеру.

Щоб вирішувати стратегічні питання стосовно розвитку та функціонування системи, необхідно було мати достатнє та безперервне фінансове забезпечення. На жаль, його нестача відчувалася на всіх напрямках роботи. Так, в записці до уповноваженого НКЗТ А. Перевязко від 4 березня 1933 р. зазначалося, що фінансова напруга загрожує виконанню плану в першому кварталі⁵⁹. Облконтора зверталася до В/О "Торгсин" та Всеукраїнської контори "Торгсин" з проханням надати грошей для організаційних цілей та викупу товарів, але допомоги не отримала. Сума оборотних коштів не забезпечувала розмірів операцій контори. Їхня нестача відчувалася й в 1935 р., коли Чернігівська обласна контора стояла перед загрозою ліквідації роз'їзної торгівлі та неможливістю провести ремонт в крамницях⁶⁰.

Ініціативу в відкритті торгочок почала перебирати на себе периферія. Так, Конотоп додатково відчинив другу крамницю. В цей час в Чернігові біля крамниць продовжували збиратися черги, а люди ночували біля крамниць. Облконтора ніяк не могла вирішити питання про другий магазин у місті⁶¹.

Наказ Наркомзовнішторгу СРСР від 20 січня 1936 р., який ґрунтувався на рішенні РНК СРСР від 14 листопада 1935 р., проголошував ліквідацію В/О "Торгсин". Підводячи підсумки п'яти з половиною років діяльності В/О "Торгсину", народний комісар зовнішньої торгівлі СРСР А. Розенгольц наголосив на тому, що організація відіграла велику роль в становленні "соціалістичної промисловості з освоєння цілого ряду нових видів товарів широкого вжитку"⁶². Крім того, він зазначив, що за цей час

було мобілізовано для держави валютних цінностей на суму 287 млн руб., що "без сумніву стало суттєвим вкладом в справу індустріалізації Радянського Союзу"⁶³.

- ¹ Український голокост. 1932 — 1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 2. — К., 2003. — С. 227.
- ² Державний архів Чернігівської області (Далі — ДАЧО). — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 571. — Арк. 151.
- ³ Смертю смерть подолати: Голодомор в Україні 1932-1933. — К., 2003. — С. 261.
- ⁴ *Симоненко В., Марценюк С.* Під шаленим натиском (За матеріалами Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині) // Сіверянський літопис. — 1998. — №1. — С. 112.
- ⁵ *Осокіна Е. А.* За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. — 1995. — №2. — С. 86–104.
- ⁶ *Марочко В. І.* "Торгсин": золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // Український історичний журнал. — 2003. — №3. — С. 90 — 103.
- ⁷ *Осокіна Е. А.* За фасадом "сталинского изобилия": Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927 — 1941. — М., 1999. — 271 с.; *Її жс.*: Золотая лихорадка по-советски // Родина. — 2007. — №9. — С. 111 — 117.; *Її жс.*: Советская жизнь: обыденность испытания (на примере истории Торгсина и ОГПУ) // Отечественная история. — 2004. — №2. — С. 113 — 124.; *Її жс.*: СССР в конце 20-х — первой половине 30-х годов. Торговля? — Распределение! // Отечественная история. — 1992. — №5. — С. 42 — 59.
- ⁸ ДАЧО. — Ф. Р-323. — Оп. 1. — Спр. 411. — Арк. 48.
- ⁹ Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 15.
- ¹⁰ Там само. — Ф. П-616. — Оп. 1. — Спр. 379. — Арк. 5.
- ¹¹ Там само. — Ф. Р-323. — Оп. 1. — Спр. 411. — Арк. 48.
- ¹² Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 334. — Арк. 25.
- ¹³ Там само. — Арк. 15.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 19.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 578. — Арк. 31.
- ¹⁶ Там само. — Спр. 334. — Арк. 22.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 22.
- ¹⁸ *Марочко В., Мовчан О.* Голодомор 1932 — 1933 років в Україні: Хроніка. — К., 2008. — С. 169.
- ¹⁹ ДАЧО. — Ф. П-470. — Оп. 1. — Спр. 933. — Арк. 59.
- ²⁰ Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 10 — 11.
- ²¹ Там само. — Спр. 321. — Арк. 58, 58.
- ²² Там само. — Спр. 319. — Арк. 6.
- ²³ Там само. — Спр. 58. — Арк. 70 — 75.
- ²⁴ Там само. — Спр. 321. — Арк. 11.
- ²⁵ Там само. — Спр. 334. — Арк. 44
- ²⁶ Там само. — Спр. 578. — Арк. 119.
- ²⁷ Там само. — Спр. 58. — Арк. 1.
- ²⁸ Там само. — Арк. 63.
- ²⁹ Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 578. — Арк. 32.
- ³⁰ Там само. — Ф. П-616. — Оп. 1. — Спр. 279. — Арк. 7.
- ³¹ Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 15.
- ³² Там само.

- ³³ Там само. — Спр. 334. — Арк. 110 — 111.
- ³⁴ Там само. — Спр. 578. — Арк. 66.
- ³⁵ Там само. — Спр. 334. — Арк. 154.
- ³⁶ Там само. — Арк. 173.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само. — Спр. 58. — Арк. 31.
- ³⁹ Там само. — Спр. 588. — Арк. 2.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 6.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 346. — Арк. 1 — 2.
- ⁴² Там само. — Арк. 13 — 14.
- ⁴³ Там само. — Спр. 588. — Арк. 53 — 54.
- ⁴⁴ Там само. — Спр. 543. — Арк. 5.
- ⁴⁵ Там само. — Спр. 346. — Арк. 19 — 20
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 23.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 334. — Арк. 161.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 587. — Арк. 4.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 334. — Арк. 133.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 162.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 543-544.
- ⁵² Там само. — Спр. 58. — арк.9.
- ⁵³ Там само. — Ф. Р-323. — оп.1. — спр.411. — арк.27.
- ⁵⁴ Там само. — Ф. Р-2063. — оп.1. — спр.578. — арк.70.
- ⁵⁵ *Симоненко В., Марценюк С.* Під шаленим натиском (За матеріалами Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині) // Сіверянський літопис. — 1998. — №1. — С. 111.
- ⁵⁶ ДАЧО. — Ф. Р-323. — Оп. 1. — Спр. 411. — Арк. 48.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 75.
- ⁵⁹ Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 5.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 578. — Арк. 66.
- ⁶¹ Там само. — Ф. Р-323. — Оп. 1. — Спр. 411. — Арк. 52.
- ⁶² Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 776. — Арк. 23.
- ⁶³ Там само. — Арк. 23.